

ריאיון עם ישראל רוזנסון לספר 'בשביל ישראל'

סיגלית רוזמרין

נפתח בקובץ שלפנינו. המאמרים שלך שמופיעים בקובץ הזה מאופיינים כהרהורים. מדוע אתה קורא למאמרים האלו 'הרהורים על...'? האם זה לא פוגע במדעיות שלהם? האם אינך מעוניין להגיע לטקסט יותר מחקרי? או שיש מטרה אחרת?

אכן, הרעיון לאגד את המאמרים תחת כותרת העל 'הרהורים' אינו עניין שמלכתחילה; זהו ניסיון – קצת מאוחר וקצת מאולץ – להגדיר כך את כל הנכתב בקובץ שלנו. המטרה, בכנות, כן, גם חוקרים חייבים בכנות, היא להרוויח תירוץ טוב, הורדת ציפיות; מעמדם של ה'הרהורים' בשוק (המדעי), הוא לא מי יודע מה; אז במקרה הכי גרוע (ביקורת קטלנית, אתם יודעים), אֶמְלֵט להרהורים, אכריז שזה בסך הכול הרהורים. את הטעון הזה אפשר לשדרג קמעה, ובעדינות רבה ניתן להובילו למעט ענווה מחקרית. רציתי לחקור, להגיע למחקר פורץ דרך וכו' וכו' וכו', רציתי, וקיבלתי בסך הכול הרהורים. 'הרהורים' מתיישבים היטב עם 'בסך הכול'. ומי יודע, אולי אין זה רק עניין של בדיעבד, אפשר ומלכתחילה יש לחתור להרהורים; 'בסך הכול הרהורים' – סך הכול, סך שיש בו הכול, באמת הכול. הנה, חקרנו ונוצרו הרהורים חדשים, מחשבות חדשות; הם לא היו קודם! בעיניי זוהי דרגה לגמרי לא נמוכה. מי יתן ואגיע, ולוואי שהם לא יישארו רק בכותרת.

את הקטע הבא כתב עליך לאחרונה אחד מחבריך הטובים לאורך שנים, ד"ר ציון עוקשי:

ישראל רוזנסון אינו חוקר אופייני. דבריו בעל פה ובכתב בדרך כלל יצוקים במתודה מדעית ושואפים לשלב דיסציפלינות שונות ולהדגיש נקודות מבט אחרות. אך הוא גם חותר למשמעות שמעבר לנושא עצמו ומבקש לשאול 'מה זה אומר לקורא בן ימינו'. והוא מבחין יפה בין הדברים!

ניתן לשער שתסכים לדברים; מעבר להסכמה, האם תוכל להרחיב מעט?

1. תורה לישראל – רעיונות לפרשת השבוע במלאת 70 לישראל רוזנסון, הוצאת המשפחה, תשע"ט, עמ' 113.

יפה לקבל התייחסות מחבר טוב, ותיק וחכם (איפה משיגים היום כאלה!). שרצה לשמחני (ובהזדמנות, אשמח גם לדברי ביקורת). בקיצור, אני מסכים בשמחה! אוסיף רק רמיזה לדין הפילוסופי ב'משמעות', או אם תרצו למשמעותה של משמעות. מול הגישה, שתרשו לי לותר על אזכור נושאייה, שמשמעות קשורה ליחס שבין הדבר (שלו נותנים משמעות), והמילה (שנותנת את המשמעות), ניצבת גישה המוותרת על עיגון המשמעות בתחומים הנוקשים של המבנים הלשוניים, וחותרת לתלייתה במוסכמות חברתיות ותרבותיות, ואני מוסיף גם מוסריות. אם הגישה הראשונה תרצה לבחון ולהכריע איזה משפט הוא בעל משמעות ולאיזה אין משמעות, הגישה השנייה תשאל – ואני משתמש בניסוח של ציון חברי – 'מה זה אומר?', 'מה זה אמר פעם?', 'מה זה אומר לך? לי? לכלנו? ומכיון שרגישויות מוסריות הן כל כך תלויות זמן והקשר, חשוב מאוד – לעניות דעתי כמובן – לא רק לחקור, אלא גם לשאול 'מה זה אומר לקורא בן ימינו?.'

נכון, לא צריך להבנות את שאלת המשמעות במחקר, ובוודאי שלא לערבב ביניהם, אבל באיזשהו נספח דמיוני או ממשי, השאלה הזו צריכה להישאל. כן, השאלה הזו חשובה לי, לא פחות מהמחקר (וכבודו במקומו מונח), ואולי קצת יותר. זה מחזיר אותי ל'הרהורים' של השאלה הקודמת, ואולי יש כאן הרהורים על הרהורים במשמעות של המשמעות.

כדי למנוע אי-הבנות, צריך כמובן להשתדל לחקור בצורה אובייקטיבית, חסרת פניות, אך אובייקטיביות אמיתית מחייבת להודות בחיפוש אחר המשמעות. במלוא האובייקטיביות, תודה לציון!

זה מוביל אותנו מיד לשאלה אקטואלית על מעורבותך בפולמוס 'תנ"ך בגובה העיניים'. כתבת הרבה על תנ"ך באופן שתייג אותך במישרין בקבוצה שזכתה לכינוי 'תנ"ך בגובה העיניים'. מאושר מהשייך? מרוצה מהכינוי?

נו, עכשיו זה ממש לא פילוסופי; אפילו די ארצי ופוליטי. ובכן, זה לא אסון להשתייך לאסכולה, לקבוצה, עם תיוג, בלי תיוג, להשתייך לקבוצה זה בהחלט מפרה. ואני שמח להיות זנב לאריות בקבוצה ששמה את התנ"ך בראש מעייניה וחותרת להפצתו וללימודו בעמקות ובכבוד. מכיון שבגלגול האחרון השם 'בגובה העיניים' ניתן לקבוצה הזו דווקא עלידי מתנגדיה, ולא דווקא כמחמאה, אני מעדיף שלא לקרוא לה בשם, אבל היא קבוצה טובה ואיכותית, האמינו לי. במקביל, זה גם לא אסון להתחכך עם קבוצה מתנגדת, גם זה אמור להפרות; אבל לא זה המקרה שלפנינו! בוויכוח על הוראת התנ"ך ופרשנותו שמתחולל לנגד עינינו מזה מספר עשורים, אין בסיס לשיח כלשהו. יש כאן שני מונולוגים היוצרים כאילו דיאלוג. במציאות הזו זה לגמרי בסדר לשייך אותי לקבוצה, אסכולה, הדוגלת

בפרשנות חופשית מתוך כבוד, קרי, מתוך חופש פרשני הכובל את עצמו לכבוד לטקסט ולקוראיו האחרים שאינם נכללים בקבוצה. במקביל, אני רתום לקבוצה הרוצה דיאלוג (דומני שהיא מקבילה לקבוצת 'חופש פרשני מתוך כבוד'), למרות שכרגע אין לו סיכוי.

נשמח למעט הרחבה בהקשר האישי; ככלות הכול לא עוסקים כאן בתופעה בכללותה, אלא בכתיבתך.

ארחיב קמעה באמצעות דוגמאות: שתי הערות מן הסוג הזה שנכתבו כתגובה על דברים ספציפיים שכתבתי. הראשונה על יפתח השופט: "בעיותיו הבסיסיות של יפתח מוצגות באמצעות הנשים בחייו" כתב ישראל רוזנסון במאמרו על דמויות נשים בספר שופטים². כדי למנוע אי-הבנות המגיב אינו דן את דברי לכף זכות, ואף רואה בהם טעם לגנאי; כביכול פגעתי בדמותו של יפתח. ואני, מה אעשה? השתדלתי לכתוב בצורה מכבדת. דומני שלא סגנוני הוא הבעיה, לשיטתו, הוא מצביע על פגם ענייני. הבעיה לדידו טמונה בעצם הדיון על 'בעיותיו הבסיסיות של יפתח', ועל הצגתן באמצעות 'גיבור', (כאן 'גיבורות'), ספרותי. כלומר, זהו ניתוח ספרותי שגרתי, המציין דמויות וכו', וזאת לדידו הבעיה. אבל על זה אי אפשר להתפשר, אפשר לדרוש מכותב סגנון ראוי; אני מסכים ומשתדל! אבל האם אפשר להימנע מניתוח ספרותי? לא ולא! הוא אשר אמרתי; מדובר בשני מונולוגים. הם לא יכולים להיפגש!

השנייה, תגובה מעניינת על עמדה שהבעתי בפולמוס שזכה לשם לא-יזכור ולא-ענייני 'תנ"ך בגובה העיניים':

ישנו מגוון רחב יחסית של הגדרות מינוריות יותר ל'ירידת הדורות', אך המשותף לרבות מהן הוא שצמצום תפיסת הפער בין הדורות מאפשר להעריך באופן חיובי יותר גם את חלקם של דורות מאוחרים, שדווקא מרחק הזמן מעניק להם פרספקטיבה שאולי לא הייתה נחלת הקדמונים³.

הכותב מתייחס לניסיוני לראות ב'ירידת הדורות', שלכאורה איננה מאפשרת לפרשן בהווה לומר דבר שונה ממה שאמרו חז"ל, עניין חיובי. טענתי כי השוואתנו ל'חמורים' (אם הראשונים בני אדם וכו' או כחמורים וכו' [בבלי, שבת קיב ע"ב]) יש בה משום מעלה,

2. צב"י מרגלית, 'החומרים שהציתו את המחאה על תכנית הלימודים בתנ"ך', סרוגים, <http://www.srugim.co.il>

3. אליהו שי, 'הציונות הדתית - בין "צדיק באמתו יחיה" ל"גובה העיניים"', <http://old.kipasruga.com>, עמ' 13.

אולי אנחנו פחותים בהקשרים שונים הקובעים את מושג הגדלות, אבל מעלתנו היא בידע המצטבר, המעניק פרספקטיבה והרחבת ההבנה.⁴ "חמורים" עשוי להיות דימוי בעל קונוטציה חיובית; חמור נושא, סוחב מטען, והמטען עשוי להיות חיובי.

כאמור, הוא משתמש במאמרי שנכתב בגל הראשון של הפולמוס שנשא את הכותרת 'על חמורים ואנשים'.⁵ אני שמח להיכלל ב'הגדרות מינוריות יותר', הביטוי הזה משדר רכות, הוא מתון, מתאים לי. אבל לעצם העניין, לגבי התופס את ירידת הדורות כביטוי טוטלי, חד, חד־משמעי, ללא רוחב, הרי שעמו אין כל אפשרות להיפגש באיזשהו אמצע. בדיון על ירידת הדורות, כמו בכל דיון פרשני אחר ביהדות, או שאתה מאפשר פרשנות שונה או שלא; אין דרך ביניים. ודרך אגב, המונע פרשנות מזולתו יוצר בעצם פרשנות חדשה משלו (שלא ניתנת לערעור). בלי להיכנס לכל המעגל ההרמנויטי הזה, נציין רק כי המונע פרשנות בטענה של מניעת חידוש – הוא המחדש.

ועם כל זאת, נחזור שוב על העיקרון שבויכוח (או אי־ויכוח) מסוג זה אין לפגוע בזולת, ובמסגרת זו, די לנו בכך.

אפיון נוסף של כתיבתך שעלה על ידי חברים הוא 'כתיבה מעורבת'; אנא באר במה הכתיבה שלך ראויה לתואר הזה.

אפתח בזיכרון, אחד הדברים הראשונים שכתבתי היה תכנית לימודים שנקראה 'עמי"ת', ראשי תיבות 'עמליה מתנדבת'; ב'עמליה' הכוונה למדרשת עמליה, בית ספר תיכון לבנות, מקום שאותו אזכור תמיד בחיבה רוויית געגועים. עמ"ת! מעבר לראשי התיבות, הקונוטציה ברורה; 'עמית' משדרת חברות, ידידות שהן הבסיס האנושי לעזרה לזולת, ולכן גם בסיס לתכנית. הרעיון – יוזכר לטובה יוזמו, מנהל מדרשת עמליה דאז, אהרן כהן ז"ל, שהיה אישיות רבת פעלים משכמה ומעלה – היה לבנות תכנית התנדבות המשלבת צד מעשי־ביצועי, פעילות בשטח, וצד עיוני הכרוך בהכרת החומר היהודי הספציפי בנושא הכללי של עזרה לזולת. חוברת שהוצאה לאור מטעם המדרשה הוקדשה לתכנית, ובמשפטים האחרונים של הסיכום כתבתי: "[...] עושה המצווה חייב לדעת כי עוסק הוא, פשוטו כמשמעו, ביסודו של עולם ובחיקוי דרכיו של הקב"ה".⁶ אנחנו מדברים על מעורבות, כמובן, מעורבות

4. בהקשר זה ראו את דבריו של התוספות ר"ד בעניין 'ננס על גבי ענק' (תשובות הרי"ד, תשובה סב).

5. ישראל רוזנסון, 'על חמורים ואנשים', הצופה, טז ניסן תשס"ב.

6. ישראל רוזנסון, גמילות חסדים ועזרה לזולת ביהדות – תכנית לימודים ניסויית, ירושלים תשמ"ב, עמ'

חברתית. ובכן, לא אכחד, משפט כזה מעיד על מעורבות רבת-עוצמה; יכול להיות שיותר מדי עוצמה; אני מנסה לשכנע תלמיד לעזור לזולת בכוח מסקנה מסוימת מהדיון העיוני במצווה. אני מקווה מאוד שהן הנוקקים לעזרה והן העוזרים הרוויחו מהמשפט הזה. האם התכליתנות הזו עולה בקנה אחד עם כתיבה אובייקטיבית, כזו שמקובלת במחקר? האם חטאתי במטיפנות? האם אין מקום להפרדה בין הדיון בטקסטים לבין כפיית המסקנה המעשית? האם קיים שביל זהב? השאלות הפשוטות האלו מעסיקות רבים, וזכות לתשובות שונות. מעורבות מחייבת ישירות, יציאה מאיזשהו 'מגדל שן' תיאורטי, ואמירה של דברים מפורשים, רתימה של חומרים לצורך מעשי מידי. ושוב חוזרת למקומה השאלה – האם כשהמטרה כל כך ברורה, לא יישמטו בדיון המקדים קטעי מידע וטיעונים המציגים עמדה שונה? האם המטרה המוגדרת – אולי מידי מוגדרת – לא גוררת היסחפות פרשנית? והיכן הספקנות הבריאה? הבעיה – בעיה! אני חייב להודות בכנות, שבכל מה שכתבתי ליוותה אותי המחשבה שלוואי וזה יביא תועלת. אשר למחשבה וההתלבטות האם התועלת לא פוגעת באמינות? האם יש שביל זהב שמאפשר גישור? כאמור, הבעיה – בעיה!! נכון, כבר אמרתי זאת, רק שהפעם הוספתי עוד סימן קריאה.

אבל עם כל הכבוד הנושאים שאתה עוסק בהם, וניתן להביא דוגמאות מהקובץ שלפנינו, הם לעתים די אזוטריים. האין זה נגד את השאיפה להיות מעורב?

נכון מאוד. יש לי עניין בדברים שלא תמיד מצטיירים כחשובים, ובוודאי שלא תורמים ערכית במישרין. אני מקווה שמדובר בנושאים קטנים שמצטרפים לפאזל ערכי גדול. לפעמים החלק הקטן חיוני ליציבות הפאזל כולו. נו, אז שנעשה עכשיו מחקר על פאזלים? אני חושב שהתוצאה תאשר את דבריי, החלק הקטן חשוב ליציבות, ופעמים דווקא הוא, הקטן, הולך לאיבוד.

ועוד בענייני תצרפים (פאזלים) ומחקר. לא טובה היא למילוי התצרף חדות יתר. ילדים יודעים, עדיף פאזל משומש, כשהקצוות והגבולות קרו במקצת, החלק החסר נכנס יותר בקלות. לא צריך פטיש. הנמשל די ברור. לפעמים כדאי לעמעם, מורכבות ועמימות מסתדרות מצוין. זה לא עובד ברשתות החברתיות, אבל זה חיוני בהגות. ובאמת סליחה על החדות, על הניסוח החד – זוהי בעצם האמת.

ניתן לשער שהכתיבה שלך היא כתיבה של 'מוקדם בבוקר' או 'מאוחר בלילה', הלא בשעות הנורמליות עבדת בדברים שהיו רחוקים מאוד מהמחקר והכתיבה; הן לא התפרנסת ממחקר. האומנם? ומעבר לכך, ובכל זאת, האם יש קשר בין העבודה למחקר? האם הכתיבה היא בריחה והתנתקות?

הלו"ז, השעות המדויקות – פחות חשוב; מה שחשוב הוא שהכתיבה שלי הייתה כתיבה של בית; ובבית באמצע יש ספונג'ה וכו'. לכתוב כך מומלץ, זה גם סוג של מעורבות (לעיל), מעורבות של הבית בך, וגם תרגיל פנטסטי שלא לקחת את עצמך יותר מדי ברצינות. חוץ מזה, בבית הייתה אשתי ז"ל, ואז הכול התחבר.

אדם צומח על רקע מסוים. מושך לשאול – ממי הושפעת?

חוכמת השוק! ואני יודע שבדיבור על 'חוכמת השוק' עולה חשד להתנשאות, ובכל זאת, חשוב מאוד להתחכך בחוכמה ללא הערות שוליים, ללא רשימה ביבליוגרפית, בחכמה שיש בה עומק מסוג אחר, חוכמה של ניסיון. ומנגד, בחוכמת הילדים, חוכמה של העדר ניסיון, חוכמה שמתירה, בעצם מעודדת, לשאול כל שאלה, דווקא משום שאין ניסיון שאומר שאת זה ואת זה לא שואלים. אינני יודע אם אני באמת מושפע מנושאי חוכמה אלו, אבל הייתי מאוד מאוד רוצה. פגישות חטופות של חוכמה, חוכמה מזדמנת. בצבא יצא לפגוש חברה כאלה, אנשים שפשוט היה נהדר – כמו שנוהגים לומר – שלא להסכים אתם. חוכמה של ידידות, של ענווה, כשבדרך לסיום, מארב, או אימון, אתה לא צריך ולא יכול לעשות רושם על אף אחד. חוכמה שמבליחה לפתע בזיכרון ללא מחלצות של התהדרות כמו אינטלקטואלית. הקדשתי פעם משהו שכתבתי על ספר שופטים לחבר מן הצבא (יגאל ארז), לצערנו מקובל להקדיש דברים לזכר הנופלים; חברי כמובן כיבדו זאת, ובכל זאת תהו לגבי הקשר של ההקדשה ל'שופטים' דווקא; האם זה היה בגלל המלחמות שבספר וכו'. השבתי שאין לי תשובה ברורה, אך אני מרגיש שהייתי רוצה להראות לו את מה שכתבתי, להמשיך את החיכוך בחכמתו; חיכוך שיצר ניצוצות.

אני מבין שצריך גם לתת איזושהי תשובה מקצועית, הייתי רוצה להתמקד בהוגים שעסקו בלשון וטיבה, והשימוש בה, גם אם ההבדלים ביניהם לא יאפשרו להכניסם יחדיו לאף סמינר משותף. את הציטוט של לודוויג ויטגנשטיין – המוקדם, כך מקובל – "על מה שעליו לא ניתן לדבר, על אודותיו יש לשתוק", המסיים את 'הטרקטט הלוגי-פילוסופי' שלו, מכירים כולם. גישתו בשלב זה של התפתחותו ההגותית, גרסה כי אין מחשבה מחוץ ללוגיקה; תחום גבול בין השפה לבין מה שמחוץ לה, גבול שמשורטט מתוך השפה; אי-אפשר לחשוב בצורה לא-לוגית משום שהשפה היא יציר לוגי. והנה, דווקא מתוך הספר השני שלו 'חקירות פילוסופיות' עולה השקפה שונה לחלוטין המתייחסת לשפה באמצעות השימוש בה. הספר עוסק ב'משחקי לשון', קרי, ביטוי המובן על רקע הקשרו, בהקשר של השימוש בו; השימוש הוא הנותן לשפה חיים. גישה קצת מדרשית, כמדומני. אם כך, גם הביטוי הידוע על מה שעליו לא ניתן לדבר, עליו יש לשתוק, פתוח לפרשנות בהתחשב בהיתר

לחיות את השפה. לדידי זוהי אמירה רבת משמעות על שתיקה רבת משמעות שמשאירה מקום רב משמעות לפרשנות רבת משמעות, ואיך זיל גמור.

אזכיר גם שימוש מעניין בשפה שנכרך בהגותו של מרטין בובר. בספרו 'אני ואתה' הוא בנה השקפה בדבר יחסים דיאלוגיים; זיקה רוויית אמת פנימית, כנות וישרות, דיבור בין אישי, דושיח בין בני אדם. הדיאלוג עם 'אתה' בונה לפי זה את ה'אני'; פנייה אל הזולת תוך העמדה לרשותו מקום בנפש, בתודעה שלך. האל, ה'אתה הנצחי' מתגלה מתוך יחס דיאלוגי עם ה'אתה' המוכר האנושי. כביכול, יחס נכון ל'אתה' שממול, שנראה מטרים יחס נכון אל הנצחי. בפשטות אפשר לדבר על ההתחברות אל האל דרך אנשים, באמצעות זיקה אמתית אל ה'אתה'. והדרך הזאת עומדת ביחס של שונות אמתית ליחסי 'הזרה' בין הבריות, בין ה'אתה' לבין 'הלד' (בניסוח העברי של תרגומו הראשון של בובר), יחסים שנוטים לתועלתניות וניכור. בובר מאמין שיש 'שעת רצון', שעה של מפגש אמת. לא דווקא מסר מוגדר, אלא דבר שהוא מעל המילים. אני חושב שאלו דברים חשובים, ומקווה מאוד שלא נס ליחו. אגב, כשניסיתי פעם להזכיר את בובר בכיתה, והתגובה הייתה הרמת גבות של חוסר היכרות מוחלט, נאנחתי ואמרתי שנתרתי הבוברים האחרון; אין בוברים אחרון (ואין גם ראשון). כדי להיות בוברים צריך שניים. את השטות הזו דווקא אהבו. נפתלות הדרכים לזיכרון בובר.

אזכיר גם את ג'ון אוסטין (ב'איך עושים דברים עם מילים'), שהתעמת עם הטיעון כי המשפטים הממוקדים בטענות אמורים להיות אמתיים או שקריים. מול 'מבעים קביעתיים' הציב 'מבעים ביצועיים' שמבחנם הוא לא בקטגוריה של אמת או שקר, אלא בהצלחת הביצוע או בכישלון. היפה בעיניי הוא שהוא לא הסתפק בהצגת ההפרדה ביניהם, אלא התייחס גם למורכבות הקשר שביניהם. הפילוסופיה שלו במקומה עומדת, אך היא יכולה לתת חרך הצצה (אולי במקרה זה שמיעה, הקשבה) לדיבור הנשגב הכולל גם... וגם... לדיבור שממנו צומחת הבריאה, לדבר ה'!

אני משער שכעת צריך לעבור לספרות. בניסיון להתחבר למה שאמרתי עד כה, הספרות שלי תידחס בשיר האהבה הנפלא של יוסי גמזו (איך היינו אוהבים בלי שירי אהבה?), 'מה שיש לי לומר לך' (שזכה להלחנה יפה ומתאימה של נחציה היימן): "[...] כמו אילמות אשר אין לה סופים / וכמו בכי אשר אין לו שפות / וכמו ים המגמגם לחופים, לחופים / אספרנטו נצחי של סופות [...] כמו השקט הרם העולה / על פסגות הדברים הגדולים / ויודע תמיד למלא, למלא / את הרווח שבין המילים [...]". אז כתבים פחות, או כתבים יותר, בסופו של דבר, כולנו עומדים בפליאת איך-לכך לנוכח הרווח שבין המילים.

איך הושפעת מהמחקר בפיסיקה שבו עסקת בעבר הרחוק? יש דמיון כלשהו? או שאולי ביקשת את ההיפך?

לא ביקשתי את ההיפך. מדוע לבקש את ההיפך? מכל מקום, ומבלי להיכנס לביקורת הידועה על הפוזיטיביזם, אומר שעיסוק במדעי הטבע מעורר בהכרח את שאלת מהות ההוכחה. האם יש בכלל משקל לטענות שאינן מוכחות מדעית? התשובה היא – כמובן! אלא שצריך לנסח אותן בהתאם, בצורה מתונה, רכה, להכיר שיכולה להיות גם אפשרות אחרת, להכיר בכך שיש טווח ביניים, שיש חיפוש. לפעמים טוב הדבר שאין הוכחה, שהדברים שנחשבו להוכחה זכו להפרכה כזו או אחרת. האם האסון גדול כל כך? לאו דווקא. ניקח לדוגמה את ההוכחות לקיום האל. רובן ככולן הופרכו, ומה בכך? במקום הוכחה חמורה הן הפכו לטקסטים ספרותיים שאומרים משהו שהשכל בנקודת זמן מסוימת יכול היה להביע ולקלוט, טקסטים טובים – ניתן לומר שמצביעים על נקודה חזקה, נקודה מעניינת, מעוררת למחשבה, טקסטים שאינם הוכחה לוגית, אבל יש בהם אמירה בדבר השפה – עוצמתה וחולשתה. למי שמחפש לוגיקה צרופה, הרי שכל הוכחה נוספת מחלישה בעצם את הטיעון הבסיסי. למי שמחפש אתגר מחשבתי, כל 'הוכחה' חושפת אתגר שזוהי בחשיבה הרגילה שלנו מותר להשתמש במילים נרדפות, לחזור במילים אחרות, וכן, גם לגמגם. במדעי הטבע רצוי מאוד שלא.

אבל, וזוהי נקודה חשובה, במדעי הטבע קשה יותר לרמות, לאחז עיניים, ההנחה שכל אחד יכול לבדוק את הניסוי מחדש היא בעלת פוטנציאל אדיר נגד זיופים; דמגוגיה במדעי הטבע? הרבה יותר קשה. טוב לדעת שיש תחומי דעת כאלה; חשוב לחקות אותם.

הזיכרון – מעשי ועיוני, תופס אצלך מקום חשוב מאין כמוהו. מה מביא אותך לעיסוק כל כך אינטנסיבי בתחום הזה?

הזיכרון איננו רק מותר האדם וצו קיומי; הוא הרבה מעבר לכך. בהיותו מאפשר לראות את עצמנו כישות אחת בזמן, הוא מציב בפנינו אתגר מוסרי מתמיד. האם העבר הוא ברתיקון? במחשבה – כן! מושג ה'תשובה' נוגע בדיוק בנקודה הזו. איך לתקן את העבר מבלי למחוק אותו (אחרת לא יהיה מה לתקן). הוא מונע את ההתמכרות לאשליה שהנך אדם חדש ללא אחריות לגבי מה שהיה. בהלכות תשובה יש לאמץ שם חדש, בבחינת שם חדש מעצב אדם חדש. זה בסדר, בתנאי שזוכרים את השם הישן, אחרת החדש איננו חדש. וכל זה נכון גם במעגלים שמעבר לאדם הפרטי. אשר על כן, כפי שהכול יודעים, הזיכרון הוא תהליך דינמי, הוא חקירה מתמדת. אם כך, מדוע בעצם לא לכתוב עליו? נראה לי פשיטא.

ולסיכום, אתה מציג ז'אנר משלך? אם כן, איך תאפיין אותו? איזושהי תובנה בענייני הכתיבה מסוג זה.

ז'אנר זו מילה גדולה. אם בכל זאת מתעקשים, הבה ונקטין אותה. הז'אנר שלי מוגדר איכשהו על ידי כל מה שנאמר קודם; אני מבין שסדרת הרהורים שכזו (אמרנו את זה כבר?) איננה מציבה הגדרה טובה לז'אנר מיוחד, אבל מי אמר שצריך הגדרה טובה.